

Kap 63 : Förkrigstid (V) (1907-1914).

Vid tronbestigningen var Gustaf känd till utseendet men inte som person. Det som lät mest tala om sig var att han avstod från att krönas. Gustafs motiv för det var oklara men det finns en intervju med riksmarskalk von Essen: ”Något särskilt motiv för sitt beslut har konungen, mig veterligt, ej uttalat ... men man behöver därför icke sväva i tvivelsmål om vad som för honom varit avgörande skäl för kröningens avskaffande. Konungen är en handlingens man, som ej gillar onödiga formaliteter, det vet var och en som kommit i beröring med honom; han vill framåt och han tycker om enkelhet. ... Helt visst har han också fäst sig vid dess oerhörda kostnader.”¹

Förväntningarna på Gustaf var försiktigt positiva, men kom på skam. Gustafs politik 1907-1914 var en fortsättning av hans fars politik – samma ”åtalsraseri”, samma fixering vid 1809 års författning (alltmer ur fas med parlamentarisk praxis) & samma dyrbara försvarspolitik (nödvändig för att omvärlden skulle respektera Sveriges neutralitet). Det naturliga hade varit att Gustaf såsom delansvarig för Norgedebaclet avsattes – men någon sådan debatt förekom inte. All skuld för 1905 lades på norrmännen liksom senare all skuld för försvarskrisen lades på Staaff.

*

”Åtalsraseriet” 1907-1914 omfattade 30 eller 300 fängelsedomar beroende på vilka lagrum man inkluderar. Jag inskränker mig till ”åsiktsbrott”. Åtalen gällde allt möjligt: Pamfletter, hädelse, demonstrationer, värnpliktsvägra, majestätsbrott, attentat, o s v. Hälften av domarna avsåg storstrejken 1909.² Det finns ett ofta publicerat fotografi från det året av Gustaf (nonchalant stödd på sin promenadkäpp) & Hjalmar Branting (med hatt i hand) som fått demonstrera det trots allt förtroendefulla (!) förhållandet mellan kung & socialdemokrati. Ingenting kunde ligga längre från sanningen. Alla ledande socialdemokrater hade suttit i fängelse för sina åsikter och partiet hade från 1911 kravet på republik inskrivet i stadgarna. Det dröjde till 1917 innan Branting fick bli statsråd, 1920 innan han fick bli statsminister & då ville Gustaf ha garantier för att han inte skulle sätta sina republikplaner i verket. Efteråt kan väl sägas att den svenska repressionen – fängelse 3-6 månader & böter – inte var särskilt avskräckande, men den fördröjde processen & förgiftade samhällsklimatet. Det socialdemokratiska republikkravet är nog Gustafs varaktigaste legat & har orsakat monarkin stor skada.

*

”Politik är det möjligas konst.”
Otto von Bismarck

Näst storstrejken 1909³ var försvarsstriden 1911-1914 Gustafs stora politiska utmaning. Storstrejken slutade med en socialdemokratisk förlust. Försvarsstriden var något av en pyrrhusseger, men slutade med en liberal förlust. De mest kända inslagen var ”F-båtsinsamlingen” 1912⁴, ”bondetåget” 1913/14 & ”borggårdskrisen” 1914. Jag beskriver bondetåget:

¹ Dagens Nyheter, 1907-12-24, s. 2.

² Haste 1988: ss. 108-145; Bosdotter m.fl. red. 2012.

³ Se även kapitel 71 om drottning Victoria.

⁴ Se även kapitel 71 om drottning Victoria.

- Den 19 november 1913 föreslog lantbrukare Uno Nyberg grosshandlare J E Frykberg att organisera en sympatiaktion för Gustaf eller fosterlandet. Efter en trevande start beslöts vid ett möte den 15 december att publicera ett upprop till Sveriges bönder om en opolitisk stödaktion för fosterlandet eftersom “över varje parti står fosterlandet”. Att rikta sig till Gustaf ansågs mindre lämpligt, men eftersom han var fosterlandets högste väktare skulle man göra det ändå. Den mest brännande fosterländska frågan var försvaret. Uppropet undertecknades av de 27 närvarande personerna. I detta skede kontaktades försvarsdebattören Sven Hedin som en lämplig rådgivare.
- Den 21 december publicerades ett upprop. Tanken var att samla 3000 personer, men det blev cirka 31 tusen. Enligt Frykberg & Gustafs gemensamma läkare Ernst Lidin var Gustaf villig att ta emot bondetåget, men det fanns naturligtvis gränser för vad han kunde säga om försvarets framtid. Han ville heller inte hålla talet på Lejonbacken utan inne på borggården där det var bättre akustik & där även Victoria kunde närvara. Man hade även tänkt uppvakta riksdagens två kamrar men avråddes av talmännen, därför att detta skulle politisera frågan. Den 16 januari uppvaktade Frykberg, Nyberg & ytterligare en person Gustaf och fick hans officiella bekräftelse. Gustaf upprepade att: “Jag är en konstitutionell konung och kan därefter inte säga allt vad jag vill men jag skall söka säga så mycket jag kan.” Frykberg insisterade på att så många kunligheter som möjligt skulle delta. Helst även den yngsta generationen prins Gustaf Adolf.
- Förutom de 31 tusen deltagarna stöddes bondetåget av över 80 tusen namnteckningar ur samhällets alla skikt. Själva tågets logistik var så professionell att den måste ha skötts av militärer. Den 6 februari stod så kungahus & allmoga på borggården, så många som där rymdes, och resten utanför. Uno Nyberg talade för de 31 tusen deltagarna, J E Frykberg för de 80 tusen övriga. Budskapen var identiska – att försvarsfrågan måste stå över partierna & att den med tanke på världsläget krävde en snabb lösning. Det var ganska prosaiska tal. Gustafs tal botaniserade däremot i nationalromantiska föreställningar om det oupplösliga bandet mellan kung och folk. Kungen stod inte bara över partierna – han hade en speciell relation till folket – “Från tider så fjärran, att de höljas i sagans dunkel, har detta rikets byggnad vilat på grundvalen av det fast och orubbligt sammangjutna förtroendet mellan konung och folk.”
- Gustafs tal skiljde sig till den grad från hans vanliga sätt att uttrycka sig att det genast utbröt spekulationer om upphovsmannen – Sven Hedin eller Verner von Heidenstam ansågs de troligaste. Att upphovet var Sven Hedin blev dock inte bekräftat förrän i hans bok 1951, att han ville att Gustaf skulle hålla ett tal “värdigt ögonblickets högtidliga allvar”. Frykberg hade lämnat honom ett exemplar av sitt & Nybergs tal. Hedin och hans medarbetare Carl Bennedich skrev ett passande svarstal som överlämnades till Gustaf i slutet av januari. Vissa formuleringar ändrades av Gustaf & hans rådgivare.

Och vad var Gustafs avsikt? Ingen av Gustafs rådgivare ville att Staaff skulle avgå innan försvarsfrågan var löst, vilket kunde ta ytterligare 2-3 månader. Inte ens Gustaf själv ville. “Han ville blott ange sin position, liksom han ville att bondetågsmännen skulle gå ifrån konungen nöjda och att man därute i landet skulle veta att de kunde lita på honom.”⁵ Staaf valde dock att avgå i förtid. Motiveringen var att Gustafs tal var politiskt:

⁵ Frykberg 1959: s. 110. [Referat av Hugo Hamiltons dagbok.]

De sista ord, som växlades mellan konungen och Staaff, voro, enligt en av konungen omedelbart nedskrivna anteckning, som Hellner fick tillstånd att skriva av:

“Är det icke så, att den huvudsakliga skillnaden i uppfattning oss emellan ligger däri, att jag anser att jag den 6 februari handlat fullt konstitutionellt då däremot du anser att mitt tal var en inkonstitutionell handling?”

Härpå svarade statsministern:

“Ja, så är det.”⁶

Efteråt har detta tolkats som att varje en kungs uttalande är politiskt, varför han ej skall uttala sig om något överhuvudtaget. Det var inte Gustafs tolkning. I ett tal till studenttåget den 11 februari lät det: ”Det är min grundlagsenliga rätt och min plikt som Sveriges konung att i bekymmerfulla dagar öppet och oförbehållsamt uttala min mening om vad jag anser vara för mitt folk nyttigt och nödvändigt.” Och i samband med att regeringen Staaff den 17 februari avgick lät han ta till protokollet att »Jag vill vid detta tillfälle förklara, att varje önskan eller strävan i riktning av en personlig konungamakt varit, är och alltid skall bliva mig främmande. Efter grundlagens bud och i dess anda har jag, trogen mitt valspråk, hittills utövat mitt konungsliga kall. Från min föresats att allt framgent så göra kommer jag aldrig att vika.»

Att Gustaf trots allt tog emot tåget togs väl upp av hans sympatisörer: ”[De möttes] av en levande personlighet och ej av det konstitutionella konungadömet dödsmask från frihetstiden.”⁷

*

Borggårdskrisen har med åren skildrats ur alla möjliga vinklar. I början dominerade reportage & krönikor, därefter beskrevs den utifrån samtidsdebatten (försvarsfrågan, parlamentarismen, ”folkmakten”), slutligen ur aktörernas perspektiv (J E Frykberg, Sven Hedin, Karl Staaf, Hjalmar Branting, drottning Victoria⁸, m fl). Litteraturen är omfattande & svår att avgränsa – ”borggårdskrisen” 1914 blir en del av ”författningskrisen” 1905-1925. Jag redovisar ett urval referenser:

Gustafs perspektiv: Laurin 1917; Åsbrink 1918: ss. 216-231; Hildebrand 1928: ss. 34-40; Swahn 1930: ss. 42-44; Jansen 1931: s. 114; Bök 1933; Essén 1933a: ss. 227-237; Essén 1933b: ss. 241-250; de Chessin 1938: ss. 32-33; Swahn 1938: ss. 216-218; Rudbeck & Lindfors red. 1943: ss. 55-56; Hildebrand 1945: del 2, ss. 101-136; Söderström red. 1947: ss. 117-158; Anonym 1950; Söderberg 1951: ss. 83-88; Nerman m.fl 1952: ss. 365-367; Hagberg 1953: s. 205; Ohlmarks m.fl. 1956: ss. 536-538; Holm 1967; Elgklou 1978: s. 164; Ohlmarks 1983: ss. 121-132; Weibull 1991: ss. 74-82; Elgklou 1995: ss. 195-204; Skott 1996: ss. 106-111; Lagerqvist 1997: ss. 402-407; von Platen 2002; Lagerqvist & Åberg 2004: s. 43; Liljegren 2004: s. 109; Hadenius 2007: ss. 123-146; Lindqvist 2010: ss. 90-93; Norlin 2015: ss. 125-127.

Biografier, dagböcker & minnen: De Geer 1926: ss. 73-85; Laurin 1929: del 4, ss. 451-461; Zweigbergk 1942; Hedin 1951; Palmstierna 1952; Hamilton 1955; Nothin 1955: ss. 302-311; Andersson 1956; Hellner 1960; Kihlberg 1962; von Steyern 1962:

⁶ Frykberg 1959: s. 118. I: Hellner 1960: s. 214, dagbok 1914-02-10.

⁷ Lagerroth 1951: s. 328. [Lagerroth citerar en kommentar ur minnet.]

⁸ Se kapitel 77 om drottning Victoria.

del 2; Edén 1969; Körner 1970; Stenson 1977; Widén 1984; Odelberg 2014; Svenning 2014.

Forskning & efterdebatt: Wählstrand 1941; Gerdner 1946; Håstad 1947; Brusewitz 1951: ss. 65-79; Lagerroth 1951; Gerdner 1954; Nyman 1957; Frykberg 1959; Carlgren 1967; Wichman 1967; De Geer & Torbacke 1976: ss. 7-87; von Sydow 1980: ss. 101-125; Torbacke 1983; Zetterberg 1987 & 1989; Johanson 1993; Brennecke 1997; Johanson 1997.

Eftersom källorna är så fragmentariska, mest brev & dagböcker där referat blandas med spekulationer & rykten, har det gått att pussla ihop argument för önskad version av krisen. De Geer & Torbacke (1976) redovisar sex tolkningar eller huvudlinjer i forskningen & sammanfattar: ”Av det sagda framgår att litteraturen kring borggårdskrisen är rik och till sidantalet mycket omfattande. Stimulerande för forskarna har varit att källäget varit ovanligt gynnsamt. Praktiskt tagit alla de ledande personerna under epoken har efterlämnat otryckt material i form av korrespondens, dagböcker, promemorier etc.” Men, som jag framhållit, det gäller inte Gustaf & Victoria, som lät bränna alla sina papper.

Den enligt min mening trovärdigaste versionen av borggårdskrisen är att bondetåget kom vid en för liberalerna olycklig tidpunkt & att Gustaf underskattade sprängkraften i sina egna ord – det hade hänt tidigare, och det skulle hända igen.⁹ 1:a världskrigets utbrott gav dock Gustaf rätt på alla punkter. Texten norrmännens skildring är mycket positiv:

Kort før denne [verdenskrigen] mottok G. 6/2 1914 det store bondetog med en sterkt patriotisk og forsvarsvenlig tale, som førte til Staaff's liberale ministeriums avgang og en riksdagsopløsning med nyvalg, hvorfra de konservative vendte styrket tilbage. Men kongens forsvarsiver var ikke “aktivistisk”, og under hele krigen opretholdt Sverige sin nøytralitet. Denne holdning lettet fuldførelsen av forsoningen med Norge, som forsaavidt førte den samme utenrikspolitik.¹⁰

Under krisen var Gustaf påfallande trött. Han mådde illa, magrade, hade huvudvärk, svåra magsmärtor, kräktes & hade blod i avföringen. Förklaringen framkom den 9 april då han opererades för magsår. Han tycks även ha varit deprimerad & psykiskt ur balans p g a sin mors död den 30 december 1913. Många år efteråt kommenterade han borggårdskrisen som hemsk & att han aldrig ville vara med om något liknande igen. Även Staaff var sjuk under krisen – han hade allvarliga hjärtbesvär. Det har efteråt hävdats att konflikten berodde på deras inkompatibla personligheter och/eller Staaffs buffliga uppträdande. Det förefaller som en efterkonstruktion. Gustaf klagade även på Staaffs medarbetare som han påstod betedde sig likadant. Gustafs adjutant överste C.A.A. Murray uttryckte det som att ”Staaff och hans kamrater försökte [genom att ej informera honom & förvägra honom rätten att protestera] göra kungen till en fullständig nolla och kontrollera hans åtgöranden och yttranden även i det privata. Det framstod redan 1912 som ohållbart och måste sluta med en krasch.”¹¹ Som det brukar ske vid sådana tillfällen övergick en principkonflikt (i detta fall om kungens roll) till en personlig konflikt. Gustaf hade inte erfarenheter av sådana, visste inte hur han skulle bete sig & kunde inte komma undan. Staaff hjälpte genom sin personliga kantighet inte upp situationen & efteråt har det traderats en mängd incidenter där det skall ha varit en personlig

⁹ Hellner 1960: ss. 200-203.

¹⁰ Jansen 1931: s. 114.

¹¹ Hamilton 1955: s. 287. [Något redigerat.]

snarare än en politisk konflikt. Staaff hann före sin död 1915 utveckla sina parlamentariska tankegångar, och under Edéns regering började Gustaf faktiskt följa (delar av) råden:

Kungen borde begränsa sina uttalanden så att de inte bildade underlag för partistrider. Han behövde inte därför bli en namnstämpel. I anslutning till engelska handböcker framhävde Staaff vilka möjligheter att öva inflytande som en parlamentarisk monark har. Han kan bilda sig en mening, utveckla den för sina rådgivare i vilket ärende han vill. Han kan också begagna sin personliga inflytande för att i lojalt syfte öva en viss påtryckning på personer, t. ex. då regeringen önskar förvärva en framstående kraft till ett betydelsefullt statsämbete. Vidare kan monarken vädja till folket även utan tillstyrkan av sina rådgivare, vilka han då måste låta gå och ersätta med nya, som är beredda att åta sig ansvaret för åtgärden. Men det är en mycket allvarlig sak. Det normala är att riksdagsupplösningar liksom andra statshandlingar sker uteslutande på ministärens ansvar. Staaff tillfogar att kungen kan under hand uppträda som medlare mellan partierna, utföra åtskilliga värdefulla sociala plikter, utjämna och hjälpa. Olyckligt är däremot om en monark nu för tiden gör anspråk på att själv ta initiativ och träda fram och leda. Sådant torde mycket sällan ske utan att några förbindelser redan finns med en eller annan politisk strömning och dess män. Rådgivarna är i det fallet personligheter, tagna än från det ena hållet, än från det andra. De kan vara betrodda enskilda vänner till monarken, förutvarande lagliga rådgivare, hovmän o. s. v.¹²

Angående Gustafs förmåga att inlåta sig i en sådan statsvetenskaplig diskussion är alla källor samstämmiga om hans inkompetens. Men han begrep mer än väl konsekvenserna. Jag citerar greve Fredrik Wachtmeister:

30 mars [1916]. Pappa säger, att Kungen ej är obegåfvad, utan att han har bättre hufvud än sina bröder Oscar och Carl; men att Carl gjort mera af sitt därigenom att han arbetar. Kungen arbetar endast med kort [=spelar bridge]. Han läser ej. Och han saknar förmåga att diskutera. När den han talar med gör en invändning, kan han ej taga upp den. Istället för att lära sig detta har han öfvat upp sig till att klippa af motståndaren. Han snäser till denne, blir ond. Därföre undviker han samspråk med olika tänkande. Han tycker om att dekretera, ej samspråka. "Många gånger", säger Pappa, "har han blifvit ond på mig, därför att jag opponerat."¹³

I korthet: Gustaf var en intelligent karl men inskränkt. Liksom sina utländska likar passade han bättre i skyttegravarna än i riksdagen.

*

Gustafs ytterligare insatser var av av rutinkaraktär: In- & utgående statsbesök, "eriksgator", militära övningar, invigningar, närvaror & audienser. Han beskyddade akademierna eftersom det var hans skyldighet och ytterligare organisationer därför att deras verksamhet intresserade honom: Kungl. krigsvetenskapsakademien, Kungl. musikaliska akademien, Det frivilliga skytteväsendet i Sverige, Svenska sällskapet för antropologi och geografi, Nationalekonomiska föreningen, Sveriges allmänna exportförening.

¹² Kilhlberg 1962: del 2, s. 336.

¹³ von Steyern 1962: del 2, s. 234. [1916-03-30]